

ویژگی‌های معماری و آرایه‌های عمارت خسروآباد سنندج

دکتر محمد ابراهیم زارعی*

*استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه بوعلی سینا همدان.

چکیده

در شهر سنندج بناهای متعددی از دوره قاجار شناسایی شده است. یکی از بناهای شاخص دوره قاجار این شهر عمارت خسروآباد است. این بنا عمارتی مهم از نظر معماری است. عمارت در کنار چهارباغی بزرگ قرار دارد. ایجاد این مجموعه، نمایانگر توجه والیان و حاکمان کردستان در این دوره به این نوع از ساخت و سازها در مقیاس بزرگ است. بنا به گواهی مدارک و شواهد موجود این بنا و چهارباغ به عنوان یک منطقه بیلاقی مورد استفاده والیان اردلان بوده است. ساختمان عمارت در حدود هشت هزار مترمربع مساحت دارد. اهمیت آن توجه مورخین محلی و حتی برخی از سیاحان خارجی و داخلی را به خود جلب نموده است. زمان ساخت عمارت خسروآباد در قطعه شعری بر روی لوحی سنگی با تاریخ ۱۲۲۳ ه.ق. مشخص است. این نوشته به خط نستعلیق بوده و بر روی سردر ورودی عمارت از داخل حیاط نصب گردیده که همزمان با حکومت فتحعلی شاه قاجار است. در این کتیبه، به واژه چهارباغ، قصری دلنشین و بانی آن امان الله خان و فرزندش خسرو ثانی از والیان کردستان در زمان فتحعلی شاه قاجار اشاره شده است. این بنا بر بناهای شهر سنندج تاثیر گذار بوده است. باید یادآوری نمود هیچکدام از خانه‌های سنندج در مقیاس این ساختار معماری نیستند. این عمارت به لحاظ برخی ویژگی‌ها بنایی منحصر بفرد در منطقه غرب است. این مقاله به سابقه تاریخی، روند شکل‌گیری، تغییر در ساختار معماری، تزیینات وابسته به معماری و تاثیر گذاری بر سایر خانه‌های شهر سنندج پرداخته است.

واژگان کلیدی: کردستان، عمارت خسروآباد، سنندج، قصر، امان الله خان، آرایه‌ها.

درآمد

بویژه در ساختار بناهای مسکونی نوع اعیانی آن چشمگیر است. در برخی از شهرهای ایران از جمله سنندج با حمایت والیان محلی اردلان بناهایی ساخته شد که از نظر معماری اهمیت دارند. والیان اردلان به عنوان بانی و حامی در زمینه فعالیت‌های معماری و شهرسازی و توسعه آن و ایجاد تک بناها و به خصوص عمارت و باغ تلاش در خور توجهی داشتند. یکی از

معماری دوره قاجار نشانگر تداوم بسیاری از اصول معماری شیوه اصفهانی است. برخی بر این باورند که معماری این دوره دچار انحطاط شده است، اما از نظر گروهی دیگر این دوره، پس از عصر صفوی یکی از دوره‌های مهم در زمینه ایجاد آثار معماری در ایران است. این مسأله در بسیاری از شهرهای ایران،

ارتباط با رویدادهای تاریخی کشور و بویژه منطقه کردستان و شهر سنندج بررسی و مطالعه آن در این نوشته صورت گرفته است. ضمناً تاکنون مطلبی جامع و کامل در این زمینه انتشار نیافته است. نگارنده باور دارد که نوشته پیش روی به دلیل تازگی موضوع می‌تواند از اهمیت برخوردار باشد.

نگاهی کوتاه به شهر سنندج

شهر سنندج در روزگار صفویه و زمان حکومت شاه صفی به سال ۱۰۴۶ هجری قمری توسط سلیمان خان اردلان پایه گذاری شد. از این هنگام به بعد مرکز حکومت والیان از دژشهرهای حسن آباد و پالنگان و زلم و مریوان به شهر سنندج منتقل گردید (سنندجی، ۱۳۶۶: ۲۰). سلیمان خان اردلان قلعه حکومتی (کهندژ) را به بالای تپه ای در مرکز کنونی شهر سنندج در کمال استحکام بنا نهاد. عمارات، حمام، مسجد، بازار و چهارباغ را در خارج و اطراف قلعه و شارستان ساخت. این ساخت و ساز در مرکز جدید نشان می‌دهد که حکومت صفوی اهمیتی خاص برای شهر سنندج به عنوان مرکز ایالت کردستان قائل شده بود. هنرمندان و معماران برجسته ای از اصفهان به این شهر عزیمت نمودند (مردوخ، ۱۳۷۹: ۲۵۳) در نتیجه معماری مناطق مرکزی ایران در این نقطه از کشور به طور چشم گیری گسترش یافت و عمارات باشکوهی از جمله قلعه و ساختمانهای داخل آن، بازار ساخته شد.

از زمان حکومت شاه صفی صفوی به بعد در شهرسازی و معماری آن و بویژه معماری مسکونی تحول تازه ای رخ داد. خانه ها در مقیاس بزرگ در محله بزرگان که دارای برج و بارو بود، ساخته شد. با روی کار آمدن قاجارها این وضعیت محلات دگرگون شد و در اکثر محله ها ساختمان های بزرگ ایجاد گردید. یکی از بناهای شاخص و باشکوه که در بیرون از محله بزرگان سنندج ساخته شد، عمارت خسروآباد است (زارعی، ۱۳۸۶: ۸۹). همین مسأله موجب شد که پس از مدتی گسترش شهر بدان سوی باشد، ولی هیچگاه تا دوره معاصر در پیرامونش ساخت و سازی صورت نگرفت. تا مدتها این وضعیت ادامه داشته است. ولی به تدریج شهر و خیابانها و خانه هایش آنرا در میان گرفت.

بناهای شاخص این دوره عمارت خسروآباد سنندج است که در کنار چهار باغ بزرگی به همین نام ساخته شده است. اهمیت هر یک از این دو ساختار یعنی چهار باغ و عمارت نیازمند بررسی و مطالعه جداگانه اند. نقش چهار باغ را در ساختار شهری سنندج و عمارت خسروآباد را به لحاظ ویژگی های معماری می‌توان بررسی و مطالعه نمود.

بدون تردید عمارت خسروآباد با توجه به ویژگی های معماری که دارد، بنایی منحصر بفرد در منطقه غرب ایران است. در بررسی آثار معماری شهرسنندج، نمی‌توان آنرا کاخ حکمرانی قلمداد نمود و مقیاس آن هم از یک فضای مسکونی بسیار بزرگتر است. بنابر این بنا از نظر معماری مسکونی و تزئینات وابسته ویژگی هایی دارد که باید آنرا بزرگترین ساختمان مسکونی در شهر سنندج محسوب نمود. بسیاری از آن به نام قصر خسروآباد هم یاد کرده اند. شاید در آغاز این تصور در ذهن ایجاد شود که قصر یک حکمران محلی باشد در حالیکه همزمان با این بنا در کهندژ سنندج بناهای متعددی از جمله کاخ گلستان، آینه خانه، تالار دلگشا و... وجود داشته است (زارعی، ۱۳۸۶: ۱۵۴). بنابرین عمارت خسروآباد هیچگاه یک بنای حکمرانی نبوده است. امان الله خان به عنوان بانی این عمارت یک خانه شخصی هم در کنار مسجد- مدرسه دارالاحسان، در مرکز شهر سنندج داشته است (زارعی، ۱۳۸۵: ۳۵). مکان یابی و موقعیت عمارت خسرو آباد نشانگر این است که این بنا در آغاز به عنوان یک بنای ییلاقی و تفریحی در شهر سنندج که ارتفاعی در حدود ۱۴۵۰ متر از سطح دریا دارد، بوده است. این وضعیت تا زمانیکه ارتباط خانوادگی اردلان و حاکمان قاجار برقرار نشده بود، ادامه داشته و پس از ازدواج دختر فتحعلی شاه با خسرو خان اردلان تغییرات عمده در ساختار معماری آن ایجاد شده است. پس از پایان حاکمیت حکمرانی والیان محلی اردلان و گسترش شهر به سوی جنوب و شرق آن، عمارت خسروآباد به یک خانه در مقیاس بزرگ تبدیل گردید. در ساختار حیاط و ساختمان سردر تغییرات قابل توجهی ایجاد شد و مالکان توجه بیشتری پس از فراغت و فراق از قصرنشینی به عمارت مزبور نمودند. بنابراین با توجه به عوامل مختلفی از جمله: روند شکل گیری، ویژگی های خاص آن، اهمیت و

موقعیت عمارت خسروآباد

عمارت خسروآباد در ضلع شمالی بلوار خسروآباد (شبللی) شهر سنندج واقع شده است. این عمارت در مجاورت گورستان قدیمی سنندج به نام تپه شرف الملک یا شیخ محمد باقر غیائی قرار دارد. عمارت خسروآباد در زمان ایجاد در فاصله دویست قدمی شهر قرار داشته، ولی اکنون جزو شهر و بخش عمده ای از آن محسوب می شود. از این نقطه به عنوان یکی از محلات مجاور و نزدیک سنندج یاد شده است که متعلق به خانواده اردلان بوده است (کریمی، ۱۳۱۶: ۱۲۵؛ کریمی، ۱۳۲۹: ۲۵۳). برخی هم از این فراتر رفته، فاصله را تا دو هزار قدمی شهر گزارش نموده اند (ایازی، ۱۳۷۱: ۳۸). خسروآباد چنین فاصله ای با شهر نداشته است (شکل ۱ و تصویر ۱).

این عمارت در زمان احداث، خارج از شهر سنندج و به عنوان محلی ییلاقی و مورد استفاده والیان اردلان بویژه امان الله خان بوده است (وقایع نگار کردستانی، ۱۳۸۱: ۳۲). این نقطه هم اکنون یکی از نقاط خوب شهر سنندج بوده و هم به لحاظ موقعیت و آب و هوا اهمیت خاصی دارد. شواهد نشان می دهد که در مجاورت این عمارت و چهار باغ، باغهای دیگری همچون: باغ وکیل، جنت باغی، تکیه و چمن وجود داشته است (حق شناس، ۱۳۸۴: ۲۴). در نقشه ای که توسط هیأت روسی در سال ۱۸۵۱ میلادی تهیه شده (مهریار و دیگران، ۱۳۷۸: ۱۹۶)، باغی به نام گلستان در پشت آن قرار داشته است (شکل ۲).

پیشینه تاریخی

اهمیت عمارت و چهارباغ خسروآباد، موجب شده که سیاحان و مورخین محلی مطالبی هر چند کوتاه در توصیف و زمان ساخت آن ارائه نمایند. علاوه بر اینها مدارکی هم در این باره در دست است. بنابر این دو دسته اسناد و مدارک و نوشته برای مطالعه در دسترس است. یک دسته نوشته های تاریخ نویسان محلی و سفرنامه هاست. دسته دوم مدارک مکتوب و سنگ نبشته شعری، اسناد تاریخی، تصویر هوایی و عکس های قدیمی است.

درباره عمارت خسروآباد و چهارباغ تاکنون پژوهشی کامل انجام نگرفته، ولی در متون تاریخ محلی و سفرنامه ها اشاره هایی به آن شده و مطالبی در این باب نوشته شده است. میرزا شکراله

سنندجی (۱۳۶۶: ۲۰-۱۹)، به زمان ساخت و بانی چهارباغ اشاره شده است. در کتاب حدیقه ناصریه و تحفه الظفر توصیفی از چهارباغ و عمارت خسروآباد انجام گرفته است (وقایع نگار کردستانی، ۱۳۸۱: ۳۲). مستوره اردلان (۲۰۰۵: ۲۲۰) شاعر و مورخ کرد سنندجی هم که همسر خسروخان ثانی والی اردلان و ساکن در این عمارت بوده، به زمان ساخت و بانی عمارت و چهارباغ اشاره دارد. محمد مردوخ هم به توصیفی از چهارباغ و بانی آن پرداخته است (مردوخ، ۱۳۷۹: ۱۸۲). صاحب کتاب آینه سنندج صفحاتی را به توصیف و اتفاقات تاریخی و اجتماعی در چهارباغ و عمارت خسروآباد اختصاص داده است (ایازی، ۱۳۷۱: ۵۵-۵۴). از میان سیاحان خارجی «کلودیوجیمز ریچ» هم چهارباغ و عمارت خسروآباد را در حدود دویست سال پیش دیده و آن را توصیف نموده است (ریچ، ۱۳۷۱: ۲۱۱-۲۰۸). در کتاب سیمای میراث فرهنگی استان کردستان (زارعی، ۱۳۸۱: ۱۷۱-۱۶۹) هم توصیفاتی کوتاه درباره عمارت خسروآباد سنندج صورت گرفته است.

ریچ که در سال ۱۸۲۰ میلادی از شهر سنندج بازدید نموده و از نظر زمانی نزدیک به زمان ساخت عمارت و چهارباغ بوده، نوشته است که باغ از دور مانند یک بیشه چنار به نظر می آمد چرا که دیوار و حصار بر آن ایجاد نشده بود. منظره زیبایی آن به کلی ما را مهیبت نمود، کوشکی بزرگ و زیبا و بلند میان باغ قرار داشت و در مقابل کوشک و پشت آن حوض های چهار گوش زیبا دارای فواره بودند، فواره ها آب را به هوا می پاشیدند، سبدهای پر از میوه های گوناگون نیز در اطراف حوض چیده شده بود. با نقاشیهای نوین به شیوه ایرانی منقوش شده بود. این قصر را چهارده سال پیش امان الله خان والی فعلی به یاد پدرش خسروخان والی ساخته بود و اسم آن را نیز خسروآباد نهاده است. در نزدیک کوشک و در راه عمومی گلهایی که از دیوار و درختها بالا می روند، کاشته شده بود. بیش از حد مدهوش و شیفته باغ و قصر شده بودم که تاکنون نمونه آن را در مشرق زمین ندیده بودم. تالار کوشک، همچون آثار معماری همانندش که شیوه معماری اصفهان و مکانهای دیگر است، سرآغاز آنها به روزگار دولت صفوی باز می گردد (ریچ، همان: ۲۱۱).

یک عمارت مختصر داشت و بنای آن به وضع قدیم بود. در این چند سال قبل به مالکیت علی اکبر خان شرف الملک پسر مرحوم محمدصادق خان پسر امان الله خان بزرگ درآمد. شرف الملک وضع کلیه عمارات را تغییر داد و به طرح‌های جدید و عمارات عالی و محکم در آن بنا گذاشت و تمام بنا را از آجر و سنگ برپا کرد و یک حوض دریاچه فلکی ساخت که همچون استخری کمتر دیده شد. از غرس اشجار و نصب احجار به هیچوجه مضایقه نکرد. چهارباغ و خیابانها را هم تغییر کلی داد و در دور این باغ بزرگ خندق عمیق و عریض حفر کرده و میان آن خندق را درخت بید و چنارکاشته که حالا اطراف باغ مثل جنگل انبوهی به نظر می‌آید. گویا قریب چهل هزار تومان وجه نقد برای این کار هزینه شد (سندجی، ۱۳۶۶: ۲۰-۱۹؛ ایازی، ۱۳۷۱: ۵۵). سندجی در جای دیگر از همان کتاب اشاره ای دارد که این باغ خسروآباد این عمارت نداشت و طرح دیگر بود شرف‌الملک آن را تغییر داد (سندجی، ۱۳۶۶: ۳۴۱). اگر به این نوشته استناد کنیم که تمام بناهای خسروآباد را شرف الملک ساخته است، بعید به نظر می‌رسد چونکه ریچ به صراحت از عمارت باشکوه خسروآباد که پیش از زمان تألیف کتاب تحفه ناصریه بوده، یاد کرده و حتی با والی هم در این عمارت دیدار داشته است. به نظر می‌رسد که اشارات او همان ساخت و سازهای تکمیلی است، نه همه ساختمانهای عمارت. برای دسترسی به چهارباغ و عمارت سردری ساخته شده بود که اکنون فقط تصویری قدیمی از این سردر باقی مانده که بسیار اهمیت دارد و ایازی (۱۳۷۱: ۵۴) به آن دروازه ورودی چهارباغ و عمارت اشاره دارد و آنرا با طاق کسری برابر دانسته، این دروازه رو به روی تپه شرف‌الملک قرار داشته است. به نظر می‌رسد که این سردر در مرحله دوم ساخت و سازهای عمارت و چهارباغ متأثر از سردر باغ‌های تهران بوده باشد. چون خاندان اردلان و حتی یکی از ساکنین مهم این عمارت دختر شاه در رفت و آمد‌های خود به دربار آنها را دیده بودند. از سویی باید به این مسأله هم اشاره نمود که ضمن اینکه عناصر معماری این طاق نصرت تکرار عناصر معماری مورد استفاده در نمای بیرونی عمارت است، تصویر سردر نشانگر تأثیرپذیری از طاق نصرت های رومی در کشورهای اروپایی در شهر رم و پاریس است. با

ریچ در این زمینه که این کوشک (قصر) را امان الله خان در چهارده سال پیش ساخته و آن را به یاد پدرش خسروآباد نام نهاده، دچار خطا شده است. زیرا امان الله خان عمارت و چهارباغ را برای فرزندش خسروخان دوم (مشهور به ناکام) ساخته است. مؤید این نظر کتیبه سر در ورودی از داخل حیاط که به طور کامل مشخص است و تاریخ ساخت آنرا به طور دقیق مشخص بیان نموده. امان الله خان آن را: «بهر فرزند عزیز نامیش که از قضای آسمان دور باد» ساخته است. در بیتی از کتیبه سنگی نصب بر بالای سردر ورودی آورده است و آن را خسروآباد نام نهاده است. ابیات زیر بر سنگی مرمر به خط نستعلیق و با ماده تاریخ مشخص به شرح ذیل است (تصویر ۲).

بسم الله الرحمن الرحيم

فأله خیر و حافظا هو الرحمن و الرحيم

در زمان دولت خاقان عهد کسری جم شوکت خسرو نژاد ظل حق فتحعلی شاه آن که حق جا براورنگ شهنشاهیش داد والی عالی امان الله خان آنکه باشد ملک و دین را اعتضاد آنکه شبهش دیده و دوران ندید و آنکه مثلش مادر گیتی نژاد داد خاک خصم را روز نبرد آب تیغ آتش فشانش بیاد بهر فرزند عزیز نامیش کز قضای آسمانی دور باد چار باغی ساخت کز لطف و صفا داغ حسرت بر دل جنت نهاد کرد در وی دلنشین قصری بنا کان چنان قصری نداد چرخ یاد چون بنام خسروش بنیاد کرد نام از آن رو خسروآبادش نهاد باد یارب تا ز گلزار است نام خسروثانی در این گلزار شاد الغرض چون این سرا و بستان تمام شد به حکم والی والا نژاد خامه خرم به تاریخش نوشت این سرای خسروی آباد باد اللهم زدو خلدو دوله سنه ۱۲۲۳ الوالی العالی امان الله خان شواهد ومدارک در ساختمان نشانگر این است که این عمارت طی سالهای بعد هم دستخوش دگرگونی و گسترش در فضا سازی شده است. بنابر این علاوه بر وضعیت موجود و عناصر معماری، مدارک تاریخی هم موید این مسأله هستند. تا آنجا که نویسنده کتاب تحفه ناصریه به سال ۱۳۱۶ هـ.ق. عمارت و چهارباغ خسروآباد را از بناهای امان الله خان بزرگ قلمداد نموده و نوشته چهارباغ و دوازده خیابان و چهار حوض بزرگ و

گیرنده: سردر و هشتی ورودی، عمارت سردر، قصر، اندرونی، حیاط، آشپزخانه، حمام، اصطبل، اندرونی شمال غربی، فضاهای ضلع جنوبی ساختمان سردر و فضاهای ضلع جنوبی قصر است که پیرامون یک حیاط مرکزی شکل گرفته‌اند. حیاط بزرگی که در مرکز آن حوض بزرگی به شکل چلیپا قرار دارد. در بخش شمالی حیاط نیز آب نمای کوچکی قرار دارد که در مقابل ساختمان ضلع شمال شرقی حیاط که از آثار دوره پهلوی است، قرار دارد (شکل های ۳ تا ۱۱).

ساختار کلی عمارت در ظاهر نشانگر معماری درونگراست. یعنی همه فضاها در پیرامون یک حیاط مرکزی شکل گرفته است. ولی در برخی فضاها اصول معماری منطقه غرب ایران یعنی ایوان ستوندار در قالب غلام گردش، در پیرامون ساختمان سردر شکل گرفته و با چهارباغ چشم انداز و ارتباط بصری دارد. این وضعیت آنرا از ساختار درونگرایی مناطق مرکزی ایران که در دوره صفوی مرسوم شده بود، به معماری برونگرایی منطقه سوق داده است. ارتباط با چهارباغ فاقد حصار مقابل عمارت نشانه بارز این موضوع است.

سردر و هشتی ورودی: ورودی با ساختمان سردر ترکیبی از یک واحد بزرگ است و ساختار کلی سردرهای قدیمی شهر سنندج را که به صورت یک نیم هشتی هستند را ندارد. این فضا دو سکوی نشیمن دارد که در اکثر سردرهای قدیمی هم تعبیه گردیده است. نمای سردر با گچبری های زیبایی ترین شده است. در دو سوی سردر دو مدخل دیگر به صورت قرینه قرار دارد که محل آمد و شد خدمه و نگهبان ها بوده و دسترسی به آنها از طریق سه پله میسر بوده است. پس از ورودی هشتی قرار دارد. این فضا دارای چهار طاق نمای کوچک و چهار مدخل است که دو مدخل از آنها به جایگاه نگهبان ها راه دارد و دو مدخل دیگر دسترسی به حیاط و چهارباغ را برقرار می کنند. هشتی با گنبدی که بر پایه کاربندی دارد، مسقف شده است. در مرکز گنبد تزیینات گچبری به صورت برجسته نقش شده است. کاربندی ها با طرح های گچبری تزیین شده است. در فاصله بین طاق نماها و مدخل های هشتی ستون نماهایی با تزیین گچی تعبیه گردیده است. بر روی این ستون نماها تزیینات برجسته گچی ایجاد شده است. آرایه ها با طرح های مرسوم دوره قاجار

ایجاد این سردر و خندق در پیرامون باغ آنرا از وضعیت برونگرایی که پیش از این داشته، به درونگرایی تغییر داده اند. علاوه بر اینها سردر نماد و نشانه شناسی برای ورود به عمارت قلمداد می شده که در میان بیشه و درختان چهارباغ قرار داشته به مراتب راه دسترسی به آن را آسان تر نموده است (تصویر ۳).

بر اساس نوشته حدیقه ناصریه در این باغ و عمارت و خندق سی الی سی و پنج هزار تومان مصرف شده است (وقایع نگار کردستانی، ۱۳۸۱: ۳۴). ظاهراً پس از مدتی مردم شهر هم به چهارباغ راه یافته بودند. دیوان بیگی در خاطراتش به سال ۱۲۷۵ قمری، از چهار باغ به عنوان تفرجگاه شهر سنندج یاد کرده است (دیوان بیگی، ۱۳۸۲: ۲۹-۲۸). محمد حیکم خان معروف به فقیر (به نقل از ایازی، ۱۳۷۱: ۳۸) نوشته: «در میان باغ حوضی ساخته اند از سنگ مرمر در کمال بزرگی و در کنار حوض کوشکی بنا کرده اند از کاشین در کمال نزاکت و لطافت و در آنجا برپا کرده اند، از سنگ مرمر آئینه های بزرگ در آن خانه نصب کرده اند و به جاهای خالی دیوارها صورت هر ذیرواحی را استادان مانی قلم و مصوران بهزاد رقم در نهایت زیبایی کشیده اند. از سنگ مرمر چهار گوشه خانه را به صورت چهار دیوار در غایت مشابه کشیده و خانه را در پشت ایوان گذاشته اند و دور آن قصر را فواره های خوب ساخته اند». در این نوشته، نخست اشاره به آئینه های مرمری است که در جای خالی نصب شده بوده و این جای خالی دایره ای شکل بطوریکه در بالا بدان اشاره گردید، اکنون موجود است. اشاره دیگر، به نقاشی های این عمارت بوده، که مورد توجه ریچ هم قرار گرفته و خوشبختانه در حین مرمت در سال ۱۳۸۹ شمسی بخشهایی از این نقاشی ها یافت شده است (تصاویر ۴ و ۵ و تصویر رنگی ۱۹).

توصیف و تحلیل ساختار معماری

این مجموعه بزرگ براساس یک برنامه، از پیش طراحی و ساخته شده است. بطوریکه در نوشته ها مشخص شد، این محل در آغاز به عنوان یک مکان تفریحی و ویلاقی مورد نظر بوده ولی پس از مدتی بنا به دلایل مختلف از جمله ارتباط سببی حاکمان قاجار و والیان اردلان و همچنین پایان حاکمیت والیان اردلان به محل زندگی تبدیل گردید. این عمارت بزرگ در بر

عمارت متناسب تشخیص داده و با این کار در داخل حیاط چهار باغ دیگری شکل گرفته است. لازم به یادآوری است که آب نمایی با این مشخصات در بناهای دیگر استان و دیگر نقاط ایران یافت نشده است.

آب قنات خسروآباد هنوز برپاست و از طریق لوله‌های فلزی و تنبوشه‌های سفالی از دامنه آیدر، بالاتر از میدان گاز از دره ای به نام هفت آسیاب سرچشمه می‌گیرد که در آب نماهای عمارت و چهارباغ ظاهر می‌شود. اکنون بقایای درختان مقابل عمارت خسروآباد (بخش باقیمانده از چهار باغ) را با آب همین قنات آبیاری می‌کنند و مابقی پیش از مرمت وارد سیستم فاضلاب شهر می‌شد. حفاظت و مرمت‌های استحکامی از سال ۱۳۷۹ آغاز و بخش‌های عمده ای از جوی‌ها، خیابانها و با جاری شدن آب قنات بخشی از چشم اندازهای گذشته و آب نماهای محوطه چهارباغ احیاء شده است (تصویر ۹).

ساختمان سردر: بخش‌های اصلی و قدیمی عمارت در دو ضلع خاوری و باختری شکل گرفته اند. ساختمان ضلع خاوری که به عمارت سردر معروف است در دو اشکوب شکل گرفته. راه دسترسی به آن از دو ردیف پلکان است که از دو سوی در مقابل هم قرار گرفته اند. این پلکان‌ها نشان می‌دهد که این اشکوبه در مرحله بعد ایجاد شده است. این بخش از ساختمان عمارت خسروآباد متأثر از معماری بومی منطقه غرب ایران شکل گرفته و مشخصه آن ایجاد ایوانی سرتاسری در مقابل فضای تالار در طبقه فوقانی است. این ایوان ستوندار به غلام گردش معروف است. این ساختمان در طبقه فوقانی، هم به چهار باغ در بیرون و هم به داخل حیاط اشراف و چشم انداز دارد. هر چند این وضعیت مشخصه معماری بومی است ولی در تالار اصلی آن از سبک معماری مناطق مرکزی ایران، یعنی استفاده از اُرسی‌های بزرگ در بازشوها الگو برداری شده است. تالاری که ایوان ستوندار آنرا فرا گرفته، مهمان‌خانه ای ویژه است که آنرا در معماری کردستان «دیواخان» می‌گفته اند. نشانه‌ها حاکی از آن است که فضای دیواخان را در دوره‌های بعد به چند اتاق تقسیم شده است (تصویر ۱۰).

قصر: مهمترین بخش عمارت خسروآباد، قصر است. بنایی باشکوه که معماری منحصر بفردی در منطقه غرب ایران دارد.

که شامل گل و بته به صورت طبیعی است اجرا شده. به نظر می‌رسد که این شیوه کار بی تأثیر از تزیینات ساختمان‌های حکومتی در ارگ تهران نباشد. مهمترین ویژگی این بخش ترکیب فضای سردر و هشتی بدون بهره جستن از دالان در ادامه برای دسترسی به داخل صحن حیاط است. طاق نماهای داخل هشتی، بنا به نظر برخی ساکنان عمارت خسروآباد به عنوان محل ایستادن نگهبانان بوده است. اگر چه مدرک مستندی در این زمینه وجود ندارد (تصاویر ۶ تا ۸ و تصویر رنگی ۲۰).

حوض چلیپا: یکی از ویژگی‌های این عمارت حوض بزرگ چلیپا شکل در وسط حیاط است. این آب‌نمای بزرگ پنج فواره دارد که تا چند سال پیش هم تمام فواره‌ها کار می‌کرده ولی اکنون مسدود شده اند. هر چند که آب‌نمای چلیپا شکل دقیقاً در مقابل قصر و مدخل ورودی ساختمان سردر قرار نگرفته ولی با توجه به وسعت و بزرگی حیاط متناسب به نظر می‌رسد. این موضوع احتمالاً به دلیل اختلاف زمان ساخت آب‌نمای چلیپا شکل و عمارت باشد. بر اساس گفته باقرخان وکیل (مصاحبه شونده، ۱۳۸۳) آب‌نمای اصلی عمارت خسروآباد در آغاز مستطیل شکل بوده است. در حدود ۷۰ سال پیش آنرا تغییر داده و آن حوض را به منزل وکیل اهداء نموده اند که اکنون در حیاط مجموعه عمارت وکیل در ساختمان همایون و امین‌خان جنب خیابان وکیل (کشاورز) قرار دارد. پس از آن آب‌نمای چلیپا شکل کنونی ایجاد شده است.

در بررسی مدارک و منابع مورد دسترس نگارنده، به آب‌نمای چلیپا شکل هیچگونه اشاره ای نشده است. احتمالاً در حوالی سالهای ۱۳۲۰ شمسی این آب‌نما تغییر یافته است. به نظر می‌رسد که به چند دلیل، این اقدام صورت گرفته باشد. نخست اینکه احتمالاً این کار برای ایجاد یک چهارباغ دیگر در داخل حیاط و متناسب نمودن آن با چهارباغ مقابل عمارت بوده است. دوم اینکه به این نتیجه رسیده اند که دیگر نگهداری چهارباغ مقابل عمارت امکان پذیر نیست و احتمالاً از همان هنگام شاید موضوع فروش زمین‌های محوطه چهارباغ برای احداث و تبدیل به یک منطقه مسکونی آغاز شده بود. سوم حوض قدیمی مستطیل شکل در مقیاس و بزرگی حیاط عمارت خسروآباد نبوده است. بنابر این، آب‌نمای چلیپا شکل را برای حیاط

آب نمایی بیضی شکل سنگی در مرکز دارد. در این شیوه از ایجاد حوضخانه، قابل مقایسه با عمارت عالیقاپو و هشت بهشت در اصفهان است که در طبقه فوقانی آنها از آب نما استفاده شده است (بنگرید به: گالدیری، ۱۳۶۲). هر چند که این بخش و سایر بخشهای عمارت خسروآباد در دوره قاجار ساخته شده، ولی نشانه‌های معماری شیوه اصفهانی را دارد.

در پیرامون فضای مرکزی حوضخانه سه اتاق به ترتیب در اضلاع شمالی، غربی و جنوبی آن قرار گرفته است. در فاصله اتاقها راهروهایی برای دسترسی ایجاد شده است. بعدها از این شیوه کار در حوضخانه عمارت ملا لطف الله شیخ الاسلام سنندجی استفاده شده است (زارعی، ۱۳۸۶ الف: ۱۵۲-۱۵۰). در هریک از اتاقهای شمالی و جنوبی حوضخانه دو اُرسی یکی روی به سوی درون و دیگری به سوی بیرون (داخل حیاط) تعبیه شده است. در مقابل هر یک از این اتاق‌ها ایوان‌های ستون‌داری روی به سوی شمال و جنوب قرار داده شده است. این شیوه تأکید سازندگان بر قرار دادن ایوان در مقابل اتاق‌ها است. اتاق ضلع غربی بزرگتر و یک ضلع آن به سوی بیرون عمارت چشم انداز دارد. این فضا به صورت یک پنج دری رو به بیرون طراحی و اجرا شده که روی به سوی حوضخانه ارسی بزرگی دارد. روی بخش فوقانی بازشوهای قدیمی (پنج دری)، کتیبه‌هایی با طرح اسلیمی و شیشه‌رنگی نصب گردیده است. یک اتاق با دو راهرو در دو سوی آن در طبقه سوم قرار دارد که رو به سمت حیاط دارای ارسی و راه دسترسی به آن از طریق پله ای چوبی است. در همین اتاق در لایه برداری‌های اخیر نقاشی‌هایی بر روی دیوار یافت شده که احتمالاً با نقل قولهای مورخین محلی منطبق باشد. موضوع نقاشی‌ها چهره پردازی از صورتهای اروپایی است که در حاشیه نقاشی دیواری بر روی کاغذ اجرا شده است.

حمام: از ویژگی‌های عمارت‌های با پیمون بزرگ در شهر سنندج ایجاد حمام است. در این عمارت همچون سایر بناهای شاخص شهر سنندج حمام خصوصی ساخته شده است (زارعی، ۱۳۸۱: ۱۲۳-۱۲۰). حمام در ضلع شرقی حیاط قرار دارد. در بدو ورود به آن حیاطی کوچک به عنوان فضای واسط بین مطبخ و حمام تعبیه شده است. فضاهای آن مشابه با فضای حمام‌های

ساختمان قصر ایوانی ستوندار با چهار ستون و دو ستون نمای آجری رو به شرق دارد. راه دسترسی این فضا از طریق ۱۷ پله سنگی است. هفت پله از آنها نیم دایره ای است که به تدریج به سمت بالا از حجم و وسعت آنها کاسته می‌شود و در زیر ایوان ستوندار قرار گرفته است. آخرین پله به یک پاگرد تبدیل شده است. ده پله نیز در بخش سرپوشیده مدخل ورودی قرار گرفته است. اگرچه پله‌ها همچون پله‌های سایر بناهای تاریخی ایران ارتفاع قابل توجهی دارد و متناسب با ساختمان است ولی تفاوت اساسی آن در این است که پله‌ها از فضاهای سرپوشیده بیرون آمده و در داخل حیاط قرار گرفته است. همین مسأله موجب شده که ایوان ستوندار بر روی راه پله دسترسی قرار گیرد. از سویی باید به این نکته هم اشاره نمود که این شیوه پله‌سازی در معماری ایرانی کمتر سابقه داشته و به نظر می‌رسد که از معماری بناهای اروپایی الهام و تأثیر پذیرفته باشد. ستون‌گذاری و ترکیب پله‌ها با حجم دیوارهای قصر هماهنگ است. در نظر بیننده هیچیک از بخشهای این ساختمان بر دیگری برتری ندارد. چنانکه اگر ستونها حجیم و بلند هستند با پله‌ها و دیوارهای قطور همگونی و از یک هارمونی هماهنگ برخوردارند. دیگر اینکه منظر و نمای اصلی این بنا ابتکاری را القاء می‌کند که معمار آن توانسته است علاوه بر استفاده از اصول معماری ایرانی، معماری بومی را هم با ایوان ستوندار بنا نمایان سازد. با این اوصاف این بخش اگرچه تأثیرپذیری از معماری اروپایی را داشته، ولی نمونه‌ای شاخص است و کمتر بنایی با آن قابل مقایسه است. متأسفانه مدارکی که نشان دهنده نام و نشانی از معمار قصر باشد تا کنون به دست نیامده است. این ساختمان در گذشته به صورت بنایی منفرد در ضلع غربی حیاط عمارت قرار داشته است. قطعاً منظر آن به مراتب با شکوه‌تر جلوه داشته است. اما با ایجاد فضاهای پیرامونی این بزرگی و عظمت کم رنگ‌تر گردیده است (تصویر ۱۱).

این بنا در سه طبقه طراحی و ساخته شده است. طبقه نخست آن به صورت توپر و به سان سکو است. اما اشکوبه‌های دوم و سوم دارای فضاهای خاصی است. طبقه دوم که مهمترین بخش این قصر محسوب می‌گردد به صورت یک فضای حوضخانه است. گنبدی بزرگ یک پوسته رک آنرا مسقف نموده است.

اتاق سه دری و پنج دری است. البته یک طبقه آن به صورت زیرزمین بوده است. این فضاها از آثار اواخر دوره قاجار هستند. ویژگی معماری و عناصر استفاده شده در این بخش موید این نظر است (تصویر ۱۵).

با توجه به اینکه عمارت خسروآباد در آغاز در فاصله دوست قدمی شهر قرار داشته، یک اصطبل در آن تعبیه گردیده است. این فضا در انتها الیه گوشه جنوب شرقی عمارت قرار دارد و از گذشته راه دسترسی آن مجزا و از سمت شرق دیوار عمارت امکان پذیر بوده است. این بخش به دو فضای حیاط و طویله اسبان تقسیم شده است. برخی مالکان کنونی اسب‌هایی را در آن نگهداری می‌کنند. این بخش از مجموعه ساختار منسجم عمارت را که به شکل یک مربع-مستطیل بوده، خارج نموده است. چون در نقشه کاملاً مشخص است که به صورت الحاقی به بنای عمارت افزوده شده است. احتمالاً در آغاز در برنامه اصلی این عمارت نبوده باشد.

آرایه‌ها

در نگاه نخست عمارت خسروآباد، یک بنای آجری جلوه می‌نماید، ولی بخش عمده‌ای از تزیینات نمای آن آرایه‌های گچبری است. بنابراین می‌توان تزیینات ساختمان را در دو مرحله بررسی نمود. تزیینات آجری بر سطوح بیرونی و درونی بارو، قصر و عمارت سردر در مرحله آغازین اجرا شده است. آثار موجود در تزیینات باقی مانده نشانگر آرایه‌های آجری است. آرایه‌های گچبری در این مرحله در درون فضاها اجرا شده است. این مسأله تفاوت عمده را آشکار می‌سازد که تزیین عمده دوره نخست در عمارت خسروآباد، قوسهای متقاطع آجری است که در نمای درون و بیرون دیوار حیاط با ابتکار و متفاوت از سایر آثار معماری همزمان اجرا شده است. هر چند که تزیینات خیلی متنوع نیستند ولی قابل توجه هستند. هدف مهم در انتخاب و اجرای تزیینات آجری در نمای بیرونی و داخلی بارو این بوده که در عین زیبایی، استحکام لازم در بارو ایجاد شده است. اجرای آجرکاری عظمت بیشتری به ساختمان داده است. نمای آجری ساختمان با ترکیب باغ و فضای سبز، هدفی در جهت بهتر نشان دادن عمارت است (تصویر ۱۶).

ایرانی طراحی و شکل گرفته که شامل: سردر، مدخل یا راهرو L شکل به جای هشتی، رخت کن (سربینه)، خلوتی (نظافت خانه)، خزینه آب گرم و گرمخانه است. حمام مختص صاحبان عمارت بوده است. همین امر موجب شده تا برای گرم کردن در فصل سرد سال با استفاده از قوسها و گنبد های کم ارتفاع مسقف گردد (تصویر ۱۲).

مطبخ: در کنار حمام حیاط آشپزخانه قرار دارد که شامل: یک حیاط هشت ضلعی، با آب نمایی به همان شکل و یک فضای مستطیل شکل است. هنوز بقایای سوختگی و تیرگی سقف آن و همچنین دودکش های روی جایگاه دیگها باقی مانده است. این بخش دارای چندین تنور و بالاخانه ای کوچک است که برای اسکان آشپزها بوده (تصویر ۱۳).

ساختمان اندرونی: در ضلع شمال غربی حیاط عمارت ساختمانی با طرح معماری درونگرا با یک حیاط مرکزی قرار دارد. این ساختمان هم در دو طبقه که یک طبقه آن زیرزمین و طبقه فوقانی به صورت اتاقهایی تو در تو در پیرامون یک حیاط مرکزی ساخته شده است. با توجه به نوشته های تاریخ نویسان محلی احتمالاً احداث این بخش به زمان اقدامات شرف الملک اردلان (بنگرید به: وقایع نگار کردستانی، ۱۳۸۱: ۳۳) باز می‌گردد. در این هنگام نقش خاندان اردلان در حاکمیت کردستان کم رنگ است و این امر آنها را ناچار به ترک ساختمان های حکومتی در کهندژ نموده. بنابراین، این مسأله موجب شده که از این پس در عمارت خسروآباد سکونت داشته باشند. نیاز به فضاهای بیشتر برای سکونت دائمی امری طبیعی بوده است. در نتیجه این بخش و بخشهای دیگری به مجموعه افزوده شده است. این فضا با بقیه بخش های عمارت که عموماً تابع معماری برونگرا بودند، متفاوت است و تابع اصول معماری دورنگرای منطقه مرکزی ایران است. به نظر می‌رسد به عنوان ساختمان اندرونی از آن استفاده شده است. چونکه تا پیش از احداث این بخش عمارت خسروآباد فاقد بخش اندرونی بوده است (تصویر ۱۴).

سایر فضاها: علاوه بر بخش های فوق در عمارت خسروآباد فضاهای دیگری نیز وجود دارد. در ضلع جنوبی عمارت سردر فضاهایی در دو طبقه احداث شده است. این فضاها شامل چندین

بعدی هم، هنرمندان بومی سازنده ارسی های بعدی بوده باشند برای هماهنگی میان ارسی های موجود و تازه از همان طرح های اسلیمی و قواره بری پیشین استفاده کرده اند. این طرح ها با طرح گچبری ها هم هماهنگی داشته است (تصاویر ۱۸ و ۱۹ و تصویر رنگی ۲۱).

گچبری از دیگر آرایه های عمارت خسروآباد است. تزئینات گچبری داخل قصر دارای طرحهای گل و بوته و اسلیمی دوره قاجار در این بنا است. این طرح ها اگرچه پر کار نیستند، ولی نشانه هایی از دقت و توجه در طرح اندازی را دارند. تزئینات گچبری زیر گنبد قصر قابل مقایسه با گچبری های داخل حوضخانه عمارت ملا لطف اله شیخ الاسلام سنندجی و عمارت امجد است (زارعی، ۱۳۸۱: ۹۵). هرچند که گچبری های بناهای فوق الذکر جدیدتر اند، ولی نشانه های این طرح قابل مشاهده است. از طرحهای مشبک گچبری با نقوش گل و بوته و اسلیمی به عنوان هواکش فاصله بین گریو گنبد در سقف قصر کار شده است. در اتاق های قصر از آرایه گچبری در بخاری های دیواری و همچنین قاب دور درها و ارسی ها استفاده نموده اند. گچبری ها به صورت برجسته کار شده که از ویژگی های گچبری دوره قاجار است. معمولاً طرح گچبری ها بیشتر جنبه طبیعی به خود گرفته و از حالت انتزاعی دوره های پیشین خارج شده و قابل مقایسه با طرح های قواره بری و اسلیمی ارسی های عمارت است. این مسأله موجب هماهنگی بیشتر بین آرایه های عمارت است (تصاویر ۲۰ و ۲۱).

بخش دیگری از تزئینات عمده گچبری مربوط به بدنه ستونها، سرستون و قوسهای روی ستون ایوان سراسری (غلام گردش) در ساختمان سردر ورودی عمارت خسروآباد است. این گچبری ها دارای نقشهای اسلیمی، گل و بوته است. گچبری با طرح گلهای رزت روی پایه ستونها به صورت برجسته کار شده است. گچبری ستونها و سرستونها و پایه ستونها در قالب و شکل گلهای رزت روی سر ستونها به صورت برجسته کار شده است. این موضوع نشانه ذوق و سلیقه هنرمندان و سفارش دهندگان است. ستون های ایوان با طرحهای گلبرگی و تویی شکل و بدنه ستونها با تزئینات برجسته گچبری شده است. سقف ایوان قاب بندی چوبی دارد. تمام قوسهایی که بر روی ستونها

طرح های آجرکاری قصر شامل لوزی، ترنج و چلیپا است که به صورت برجسته اجرا شده. آرایه آجرهای لعابدار هم در نمای رو به حیاط قصر استفاده گردیده، ولی متأسفانه در اثر بی توجهی لعاب ها از بین رفته، و فقط نشانه هایی از آنها باقی است. این مسئله مورد اید مورخین محلی هم قرار گرفته است (ایازی، ۱۳۷۱: ۵۵) (تصویر ۱۷).

ارسی سازی و کارهای چوبی بخش عمده ای از تزئینات عمارت خسروآباد است. با توجه به وسعت قابل توجه و تعدد فضاهای این عمارت، تعداد ارسی های آن هم قابل توجه و نیاز به پژوهشی جداگانه دارد. این تنوع و تعدد فضایی عرصه را برای هنرمندان ارسی ساز در جهت انجام کارهای متنوع ایجاد نموده است. تنوع در رنگ آمیزی شیشه ها و طرحها از ویژگی های شاخص این ارسی ها است. بعضی از ارسی ها در نوع خود از نظر طرح و بزرگی منحصر هستند. طرح ارسی های این عمارت اسلیمی و قواره بری است. از طرح های هندسی یا حتی ترکیب هندسی و اسلیمی استفاده نشده است. در اینجا این پرسش پیش می آید که علت چه بوده؟ پاسخ نخست این است که احتمالاً طراح همه آنها یک نفر بوده و کسانی هم اگر به عنوان دستیار در کنار او بوده اند، به نظر می رسد که ایده ها و طرح های طراح را اجرا کرده باشند. دوم احتمالاً بانیان و سفارش دهندگان در پی چنین طرح هایی بوده اند.

بررسی و مقایسه ارسی های موجود در بناهای دیگر شهر سنندج نشانگر این مسأله است که احتمالاً این آثار کار هنرمندان غیر بومی باشد. چون آثار هنرمندان بومی عمدتاً دارای طرح هندسی و در قالب گره چینی است. حتی طرح غالب در فرش و گلیم منطقه کردستان هم این ادعا را تا حدود زیادی تایید می کند. از سوی دیگر طبق نظر برخی مورخان محلی والی کردستان امان الله خان در آغاز برای کارهای ساختمانی از هنرمندان غیر بومی بهره جسته است (مردوخ، ۱۳۷۹: ۲۱۲). حتی شاعرانی همچون ناطق اصفهانی که شاعری چیره دست در ماده تاریخ گویی، در قالب قصیده مدحی بوده، برای بناهای ساخت امان الله خان شعر سروده اند (زارعی، ۱۳۸۵: ۴۵-۵۵). بنا براین به نظر می رسد که سازندگان عمده دوره اول ارسی ها غیر بومی و احتمالاً از شهرهای اصفهان و شیراز بوده اند. اگر در مراحل

نقاط دیگری هم استفاده شده و شیوه‌ای است که می‌توان آنرا سبک باستان‌گرایی نامید.

آرایه‌های فلزی بر روی درهای چوبی و روکش گنبد قصر استفاده شده است. در این بخش‌ها از حلقه ریز و کوبه و گل میخ‌های در فلزی استفاده شده است. طرح‌ها دارای نقش گل و پرنده هستند. به عنوان مثال در آثار فلزی گل میخ و کوبه از نقش خروس بهره برده‌اند.

کاربندی‌های استفاده شده در این بنا بیشتر جنبه تزئینی دارد. کاربرندی در دو بخش ساختمان به کار گرفته شده است. یکی در زیر گنبد هشتی ورودی که از نوع کاربرندی دوازده است. این کاربرندی ساده است و فقط در راس شاپرک‌ها گل‌های برجسته به صورت گچبری کار شده است. در سطح زیر گنبد قصر از نوع کاربرندی شانزده کار شده است. در میان فضای پا باریک و شاپرک‌ها از گل و گلدان با طرح‌های متنوع استفاده گردیده است (تصویر ۲۴).

پایگان آب

یکی از بزرگترین قنات‌های شهر سنندج، قنات عمارت خسروآباد است. قنات آن طولانی و بزرگ با آب دائمی است. مبداء قنات از دره هفت آسیاب واقع در دامنه کوه آیدر در غرب سنندج و مظهر آن در عمارت خسروآباد و چهارباغ است. این قنات پس از مظهر شدن در داخل عمارت خسروآباد و آبیاری چهارباغ بزرگ مقابل آن، به سمت شمال غربی شهر جریان می‌یافت و به محله قطارچیان و کوچه معروف به آیت الله مردوخ منتهی می‌گردیده و بخشی دیگر از آب قنات بوسیله تنبوشه‌های قدیمی تا داخل شهر (محله قطارچیان) امتداد داشته و در مسیر، بسیاری از خانه‌ها، حمام‌ها و مساجد محله قطارچیان از این قنات استفاده برده‌اند. سرچشمه این قنات در نقشه قدیمی از شهر سنندج که توسط روسها در سال ۱۸۵۱ میلادی تهیه شده (مهریار و دیگران، ۱۳۷۸: ۱۸۵) قابل شناسایی است (شکل ۱۲)

تا اوایل دروه پهلوی سه رشته قنات در این باغ وجود داشته است. یکی در داخل حوض بالا که در عمارت است و توسط ۱۷ پلکان زیر زمین می‌توان قنات را مشاهده کرد و دیگری در وسط حیاط و سومی در اول باغ ظاهر می‌شود (کریمی، ۱۳۱۶:

قرار دارد، صندوقه کوبی گردیده و روی آنها با تزیینات متنوع گل و برگ و اسلیمی گچبری شده است. لابلائی طرح‌های اسلیمی و سایر نقشها در پشت بغل قوسهای نیم دایره‌ای با رنگ اخراپی رنگ آمیزی شده است. این شیوه ترکیب رنگ‌های سفید و اخراپی در منطقه از پیشینه‌ای غنی برخوردار است و در این عمارت آنرا به سبکی هنرمندانه به کار برده‌اند. این طرح‌ها و رنگ آمیزی‌ها مورد توجه مورخان محلی و بویژه ریچ انگلیسی در سال ۱۸۲۰ میلادی قرار گرفته است (ریچ، ۱۳۷۱: ۲۱۲؛ ایازی، ۱۳۷۱: ۵۴)

با بررسی مختصر به نظر می‌رسد که طرح‌ها تابع اصول گچبری‌های برجسته کاری دوره قاجار است که آنها نیز بی‌تاثیر از طرح گچبری‌های اروپایی با الگوی طبیعت‌گرایی نبوده است. گچبری‌های این عمارت تاثیر شگرفی بر گچبری سایر ساختمان‌های شهر سنندج در دوره قاجار داشته است. از جمله بناهایی همچون عمارت آصف، ملا لطف اله شیخ الاسلام سنندجی، عمارت امجد و ... را می‌توان نام برد (بنگرید به: زارعی، ۱۳۸۶ الف). احتمالاً هنرمندان پس از اتمام این پروژه بزرگ ساختمانی در اجرای گچبری بناهای دیگر شهر که در بالا بدانها اشاره گردید، نقش آفرینی کرده‌اند. هرچند که این هنرمندان غیر بومی هم بوده باشند، قطعاً در میان بومیان کسانی بوده که فنون گچبری را آموخته و در ساختمان‌های دیگر شهر به کار بسته‌اند (تصاویر ۲۲ و ۲۳ و تصویر رنگی ۲۲).

حجاری سنگی در بخش‌های مختلف عمارت با طرح‌های گونه‌گون استفاده شده است. نما و حاشیه باغچه‌ها و آب‌نماها و فواره‌ها حجاری شده‌اند. مهمترین حجاری‌های سنگی بر روی ازاره قصر در بخش حوضخانه انجام گرفته است. استفاده از طرح گل‌های رزت، طرح شیر و عقاب از کارهای تزئینی سنگی حجاری شده هستند که از تفکرات و اعتقادات اجتماعی و فکری هنرمندان تاثیر پذیرفته است. نقش شیر و عقاب در بناهای دیگر سنندج از جمله در ازاره سردرها یا حتی کاشی‌های هفت رنگ در حمام خان سنندج (زارعی، ۱۳۸۱: ۱۱۷) که از آثار همزمان عمارت خسروآباد است، استفاده شده. استفاده از این طرح در بسیاری از آثار تزئینی دوره قاجار در شهر سنندج دیده می‌شود، مرسوم بوده است. این طرح در دوره قاجار در

ستون های غلام گردش توسط استاد اکبر تهرانی، یکی از معماران تهرانی مقیم سندج صورت گرفته است (تصاویر ۲۵ تا ۲۷)

تصویری قدیمی از قصر هم روکشی فلزی مخروطی شکلی را بر روی گنبد نشان می دهد که ظاهراً در اثر یک باد شدید تخریب شده است و بعدها آن را بازسازی نکرده اند. البته وضعیت موجود نمای شرقی رو به حیاط قصر موید این مطلب است. در تصویر فوق رخیام قصر نشانگر این است که از آبچکان های چوبی استفاده شده است. این شیوه در بناهای دیگر شهر سندج هم پس از این مرسوم گردید که نمونه بارز و سالم این سبک کار در عمارت مشیردیوان است (تصویر ۲۸).

بر اساس مدارک موجود، تغییرات عمده ای در عمارت و چهارباغ رخ داده، از جمله ساخت و سازهای فراوانی است که به مجموعه افزوده شده است. وضعیت موجود نشان می دهد که بخش عمده ای از بنا تغییر اساسی نموده است. عکس هوایی سال ۱۳۳۵ به خوبی نشان می دهد که چهارباغ با چهارخیابان و خندق آن موجود بوده است. در همین دوره اولین طرح جامع شهر سندج که توسط مشاور آلتین در سال ۱۹۵۴ میلادی انجام گرفته پیشنهاد مناسبی برای تبدیل این مجموعه به یک مرکز توریستی داده شده است (Alten, 1954: 124). پس از آن به تدریج چهارباغ و خیابانها به جز خیابان مرکزی مقابل مدخل ورودی و جوی آب مرکزی، به قطعات زمین و ساختمانهای مسکونی تبدیل شده است.

برآیند

در متون تاریخ محلی، در کتیبه سنگی به صراحت به زمان ساخت بنا در سال ۱۲۲۳ هجری قمری همزمان با حکومت فتحعلی شاه اشاره شده و فعلاً تاریخی قدیمی تر از آن برای مجموعه نمی توان متصور شد. چرا که در تمام متون تاریخ محلی به بانی آن امان الله خان والی بزرگ کردستان در زمان قاجار اشاره شده است. وی این ساختمان و چهارباغ را برای فرزندش خسروخان ثانی ساخته است. در سال های بعد هم نوادگان والی و صاحبان کنونی عمارت تغییرات عمده ای را در این عمارت بوجود آورده اند.

۱۹۱). قنات خسروآباد دارای آنچنان آبی بود که علاوه بر آبیاری چهارباغ وسیع و تامین آب نماهای عمارت، خندقی را که به منظور حفاظت از این عمارت و چهارباغ در اواخر دوره قاجار ساخته بودند، معمولاً پر آب می نموده است. آب نماهای بزرگ داخلی عمارت و بیرون در تقاطع خیابانها (بوئزه حوض دایره ای شکل) همیشه پر آب بوده است. اکنون فقط یک رشته قنات از آنها موجود است و در داخل عمارت مظهر می شود و پس از تامین آب بخشی از بقایای چهارباغ به فاضلاب شهری می پیوندد.

سرانجام عمارت خسروآباد

این مجموعه در آغاز ترکیبی از یک عمارت شامل قصر (کوشک) در ضلع غربی با حیاط بزرگ و سردر ورودی در یک طبقه و چهار باغی در مقابل آن بوده است. در هنگام مرمت در سال ۱۳۸۲ شمسی، بقایای دو برج دیده بانی آجری در کنار ساختمان سردر ورودی یافت شد (گزارش مرمتی، ۱۳۸۲: ۲۳). به نظر می رسد که از آنها به عنوان برجهای دیده بانی عمارت استفاده می شده است. این مسأله با تیرکش های باروی بلند عمارت در بخش فوقانی تایید می گردد. این شیوه بارو سازی برای نگهبانان در نظر گرفته شده بود. به عبارتی این مجموعه در آغاز به صورت یک کوشک و دیوار حیاط و ساختمان سردر در یک طبقه و برجهای نگهبانی و چهارباغ مقابل آن بوده است. همانطوریکه بدان اشاره گردید در پی ازدواج دختر فتحعلی شاه با خسروخان اردلان که پس از امان الله خان والی کردستان شد، اشکوب دوم به ساختمان سردر افزوده شده و برجاها هم در داخل فضاهایی که به ساختمان سردر افزوده شده، قرار گرفته و اکنون برج های دوگانه قدیمی در میان پایه های آجری پنهان شده اند.

ساختمان سردر از داخل و بیرون در بخش فوقانی دارای یک فرم کلاه فرنگی خاص بوده که در تصاویر قدیمی به خوبی مشخص است و این وضعیت تا حدود ۷۰ سال پیش تداوم داشته است. تا اینکه تغییراتی در طبقه فوقانی سردر بوجود آمده، کلاه فرنگ حذف و برای همسان کردن نمای ایوان غربی و شرقی ساختمان سر در یک ترکیب یکنواخت در اجرای قوسهای روی

در اینجا بر گزار می‌گردیده است اما به تدریج به محل زندگی دائمی تبدیل شده.

ساختار معماری و آرایه‌های این عمارت نشانگر توجه والیان به ساخت و سازهای در مقیاس بزرگ است که علاوه بر اینکه مدت زمان طولانی در جهت ایجاد اشتغال نقش داشته، نقش به سزایی در پیگیری و تداوم سبک کار هنرمندان در آثار معماری مسکونی شهر سنندج داشته است. البته هنرمندان در این عرصه هیچگاه در پی تقلید و پدید آوردن یک بنای یکسان و مشابه نبوده‌اند. احتمالاً والی هم علاقه‌ای نداشته که نمونه‌ای شبیه به آن ساخته شود. در پایان باید اشاره نمود که این بنا تاثیر قابل توجهی در نوع آرایه‌های بناهای دیگر سنندج داشته است. امید است که روزی مرمت و احیاء گردد.

هرچند که از نظر زمان ساخت و نوع معماری بخش‌های موجود در عمارت متفاوت هستند ولی همه آنها پیرامون یک حیاط مرکزی شکل گرفته‌اند. عمارت در آغاز در دو بخش خاوری و باختری حیاط با دیواری مرتفع شکل گرفته بود. ولی به تدریج نیازها و مسائل سیاسی در دگرگونی ساختاری آن نقش ایفا نموده است. هرچند که در سنگ نبشته از شاه بسیار مدح شده ولی این عمارت اقتدار و قدرت والی اردلان حاکم محلی را هم نشان می‌دهد. تاکید بر معماری بومی و بهره بردن از عناصر معماری مرکزی ایران از سویی نشانه هماهنگی و روابط حسنه والی و حاکمان قاجار است. اگر چه این ساختمان هیچگاه مرکز اداری و سیاسی ایالت کردستان نبوده ولی به نظر می‌رسد که برخی میهمانی‌های خصوصی و پذیرایی خاص

منابع

(الف) فارسی

اردلان، مستوره، ۲۰۰۵، تاریخ الاکراد، به کوشش: جمال احمدی آیین، اربیل، انتشارات اراس.

ایازی، برهان، ۱۳۷۱، آیین سنندج، سنندج، مولف.

حق شناس، محی‌الدین، ۱۳۸۴، شارکه م سنه، تهران، نشر پانیز.

دیوان بیگی، میرزا حسین خان، ۱۳۸۲، خاطرات سالهای ۱۲۷۵ تا ۱۳۱۵ قمری، به کوشش: ایرج افشار، تهران، نشر اساطیر.

ذکاء، یحیی، ۱۳۵۴، کاخ‌های ارگ سلطنتی تهران،

ریچ، کلودیو جیمس، ۱۳۶۱، گه شتی ریچ بو کوردستان ۱۸۲۰، ترجمه: محه مه د حه مه باقی، سقز

زارعی، محمد ابراهیم، ۱۳۸۱، سیمای میراث فرهنگی کردستان، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.

_____، ۱۳۸۶ الف، سیمای میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری کردستان، سنندج، سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان کردستان.

زارعی، محمد ابراهیم، ۱۳۸۶، ب، تغییر و تحولات شهر سنندج در دوران صفوی و قاجار از دیدگاه مطالعات باستان‌شناختی، رساله دکتری گروه باستان‌شناسی، دانشگاه تهران (منتشر نشده).

_____، ۱۳۸۵، مسجد- مدرسه دارالاحسان سنندج، سنندج، اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری استان کردستان.

سنندجی، میرزا شکراله (فخر الکتاب)، ۱۳۶۶، تحفه ناصریه در تاریخ و جغرافیای کردستان به تصحیح حشمت اله طیبی، تهران، انتشارات امیر کبیر.

کریمی، بهمن، ۱۳۱۶، جغرافیای مفصل تاریخی غرب ایران، تهران، چاپخانه فرهنگ.

_____، ۱۳۲۹، راههای باستانی و پایتختهای قدیمی غرب ایران، تهران، بی نا.

گالدیری، اوژینو، ۱۳۶۲، عالیقاپو اصفهان، ترجمه عبدالله جبل عاملی، تهران، سازمان حفاظت آثار باستانی کشور.

مهریار، محمد، شامل فتح الله یف، فرهاد فخاری تهرانی و بهرام قدیری، ۱۳۷۸، اسناد تصویری شهرهای ایران در دوره قاجار، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور و دانشگاه شهید بهشتی.

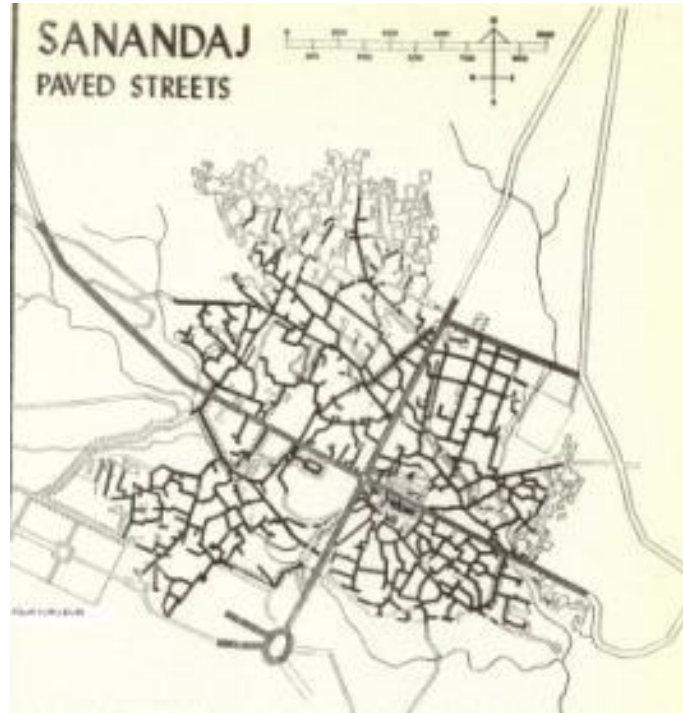
گزارش مرمتی سال ۱۳۸۲ میراث فرهنگی استان کردستان، آرشیو میراث فرهنگی (چاپ نشده).

مردوخ، محمد، ۱۳۷۹، تاریخ کرد و کردستان، تهران، نشر کارنگ.

ب) غیرفارسی

Alten, Ivan, 1954, *Sanandaj, A town plan*, Published and Printed by the Communications Media Division, Tehran, Iran.

تصاویر

شکل ۱: نقشه شهر سنندج در سال ۱۹۵۶ میلادی (Alton, 1956).

تصویر ۱: عکس هوایی سنندج و موقعیت عمارت خسروآباد در سمت چپ تصویر در سال ۱۳۳۵ شمسی (سازمان نقشه برداری کشور).

شکل ۲: نقشه روسها در سال ۱۸۵۱ میلادی که باغ گلستان و خسروآباد را نشان می‌دهد (مهریار و دیگران، ۱۳۷۸: ۱۹۶).

تصویر ۲: سنگ نبشته شعری بر سردر مدخل ورودی عمارت خسروآباد سندج (عکس از نگارنده، ۱۳۸۷).

تصویر ۳: نمایی از سردر ورودی عمارت خسروآباد (آرشيو شخصي، اسعد گازراني).

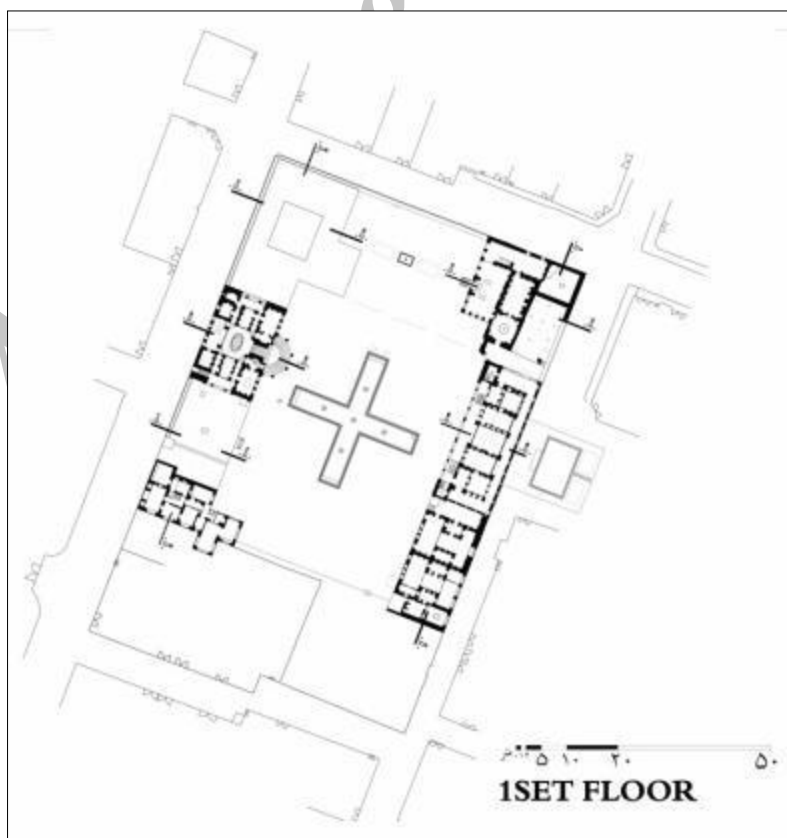
تصویر ۴: جای نصب آئینه‌های دایره‌ای شکل در روی عمارت سردر رو به سمت حیاط (عکس از نگارنده، ۱۳۸۹).

تصویر ۵: نقاشی دیواری در اتاق اشکوبه سوم قصر (عکس از نگارنده، ۱۳۸۹).

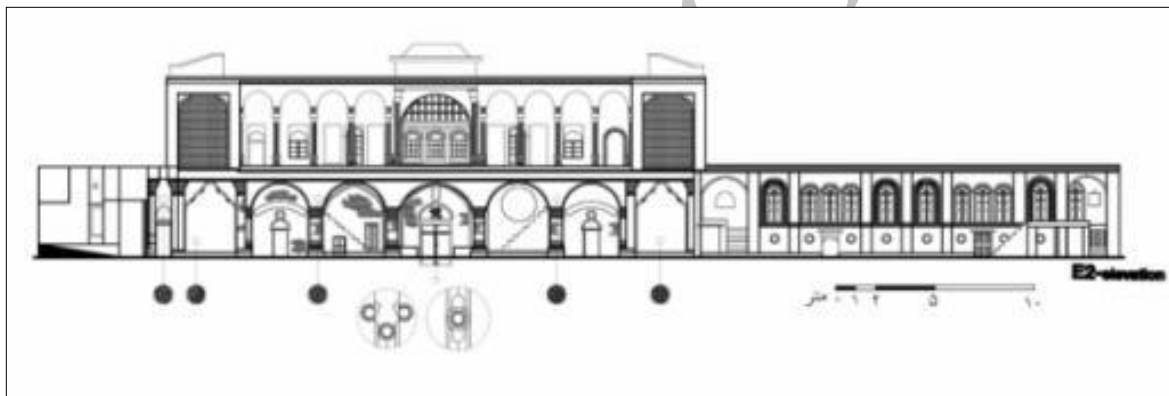
شکل ۳: نقشه طبقه اول عمارت خسروآباد (آرشیو میراث فرهنگی استان کردستان، ۱۳۸۶).

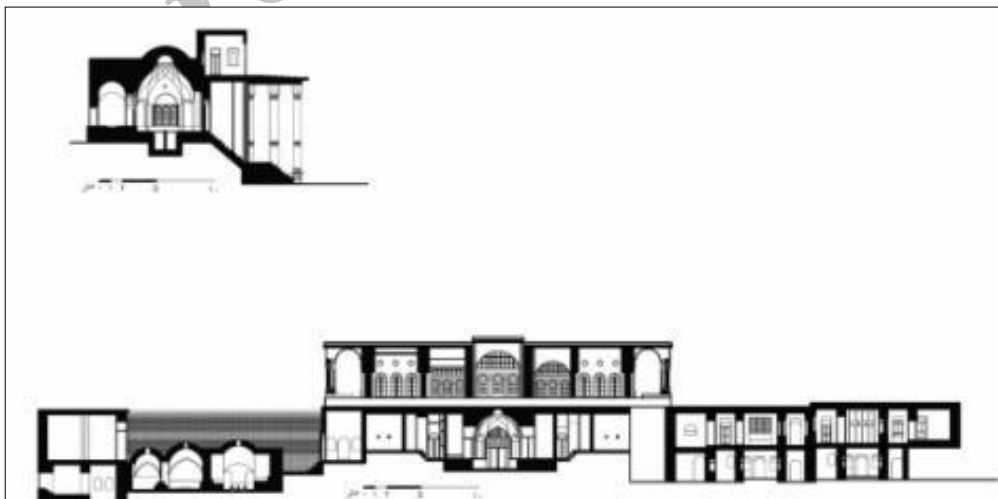
شکل ۴: نقشه طبقه دوم عمارت خسروآباد (آرشیو میراث فرهنگی استان کردستان، ۱۳۸۶).

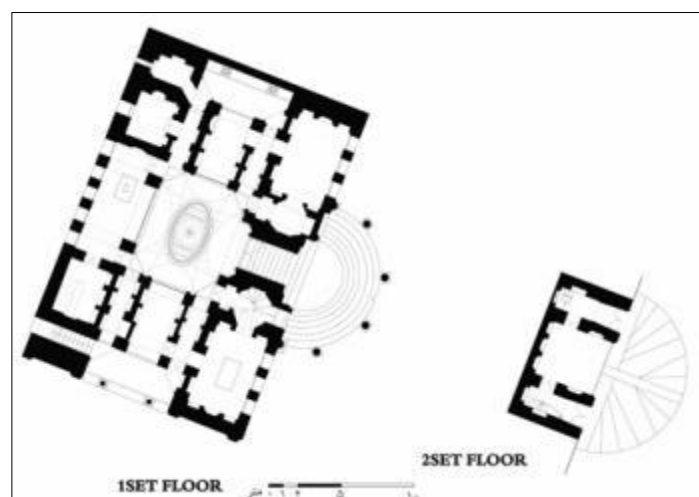
شکل ۵: نقشه اشکوب اول و دوم ساختمان سردر و هشتی ورودی سردر (آرشیو میراث فرهنگی کردستان، ۱۳۸۶).

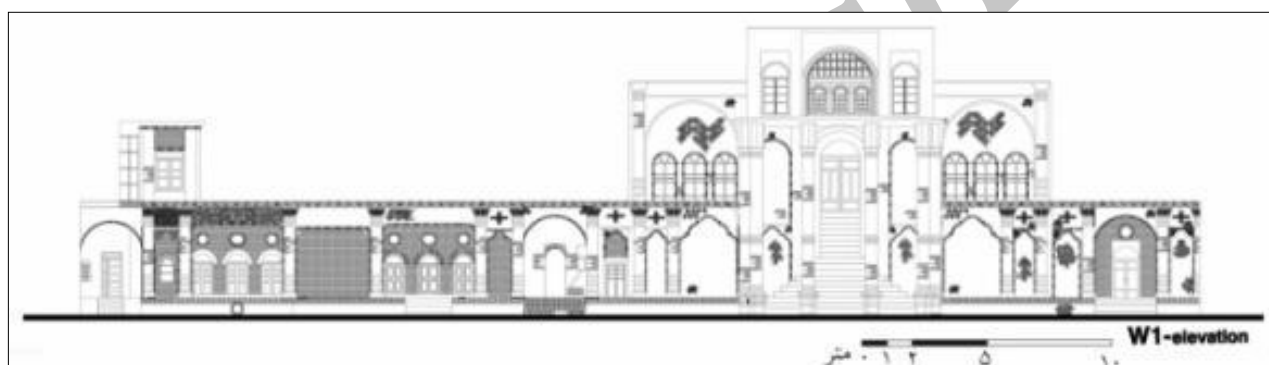
شکل ۶: نمای غربی ساختمان سردر عمارت خسروآباد (آرشیو میراث فرهنگی استان کردستان، ۱۳۸۶).

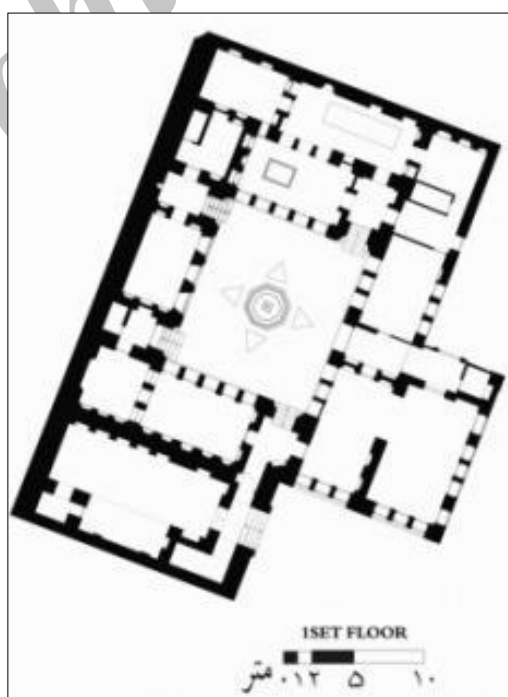
شکل ۷: برش عرضی قصر و برش طولی ساختمان سردر عمارت خسروآباد (آرشیو میراث فرهنگی استان کردستان، ۱۳۸۶).

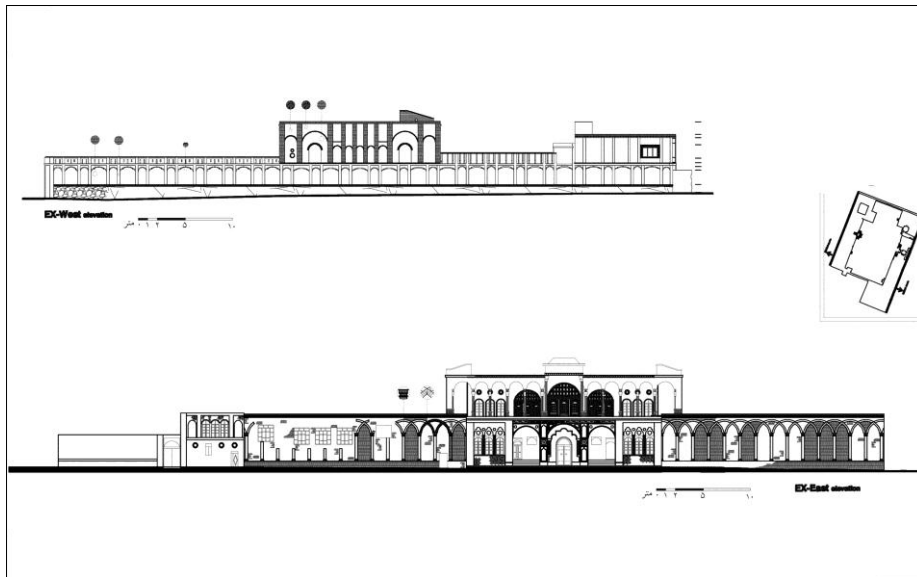
شکل ۸: نقشه اشکوب دوم قصر خسروآباد (آرشیو میراث فرهنگی کردستان، ۱۳۸۶).

شکل ۹: نمای شرقی بخش قصر در ضلع غربی عمارت خسروآباد (آرشیو میراث فرهنگی استان کردستان، ۱۳۸۶).

شکل ۱۰: نقشه اندرونی عمارت خسروآباد (آرشیو میراث فرهنگی کردستان، ۱۳۸۶).

شکل ۱۱: نماهای غربی و شرقی عمارت خسروآباد از بیرون (آرشیو میراث فرهنگی استان کردستان، ۱۳۸۶).

تصویر ۶: نمای مدخل ورودی عمارت خسروآباد (عکس از نگارنده، ۱۳۸۷).

تصویر ۷: نمای سقف هشتی عمارت خسروآباد (عکس از نگارنده، ۱۳۸۸).

تصویر ۸: ستون نماهای داخل هشتی عمارت خسروآباد (عکس از نگارنده، ۱۳۸۸).

تصویر ۹: نمایی از آب نمای مقابل مدخل ورودی، جوی ها و درختان بخش چهار باغ (عکس از نگارنده، ۱۳۸۹).

تصویر ۱۰: نمایی از داخل تالار در بخش فوقانی عمارت سردر (عکس از نگارنده، ۱۳۸۸).

تصویر ۱۱: نمای بیرونی قصر دید از سوی شرق (عکس از نگارنده، ۱۳۸۸).

تصویر ۱۲: نمایی از حمام گرم عمارت خسروآباد (عکس از نگارنده، ۱۳۸۷).

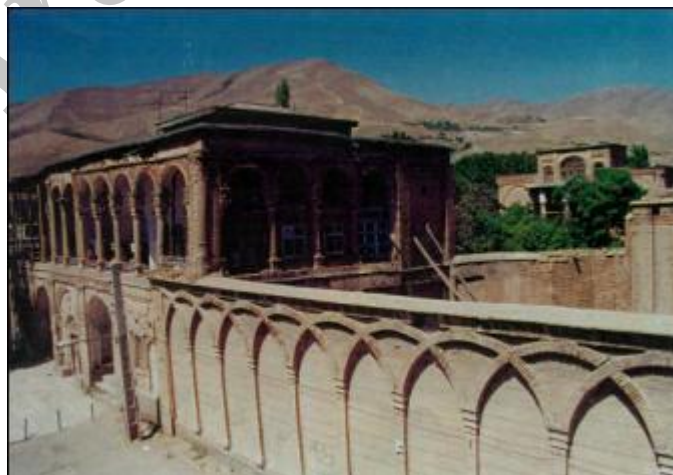
تصویر ۱۳: نمایی از داخل حیاط آشپزخانه عمارت خسروآباد (عکس از نگارنده، ۱۳۸۸).

تصویر ۱۴: نمایی از داخل حیاط عمارت اندرونی (عکس از نگارنده، ۱۳۸۸).

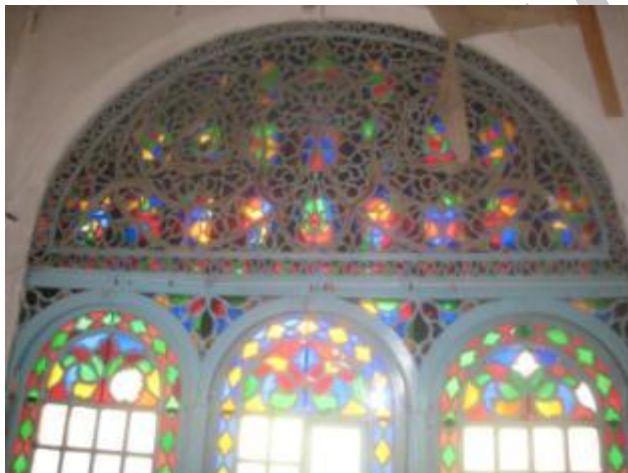
تصویر ۱۵: نمایی از فضاهای ضلع جنوبی عمارت سردر (خامفروش، ۱۳۸۸).

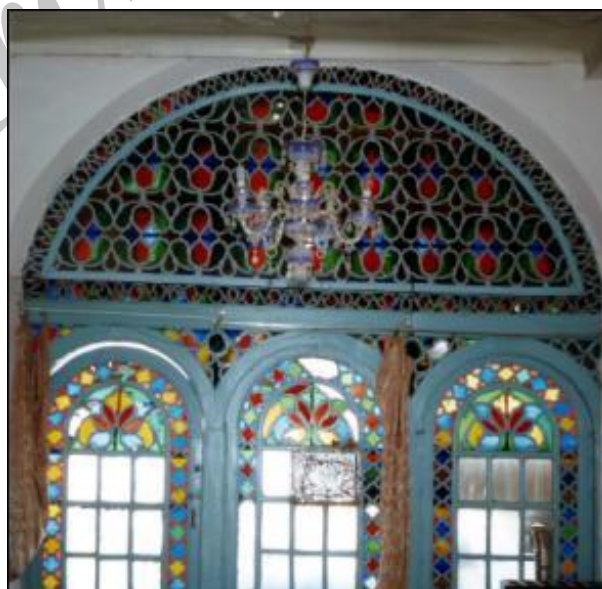
تصویر ۱۶: نمایی از طرح آجرکاری باروی خسروآباد (عکس از نگارنده، ۱۳۷۸).

تصویر ۱۷: بخشی از نمای شرقی قصر در عمارت خسروآباد که احتمالاً آجر لعابدار داشته است (عکس از نگارنده، ۱۳۸۹).

تصویر ۱۸: نمایی از اُرسی عمارت سردر (عکس از نگارنده، ۱۳۸۸).

تصویر ۱۹: نمایی از اُرسی عمارت سردر (عکس از نگارنده، ۱۳۸۸).

تصویر ۲۰: نمای داخلی حوضخانه قصر خسروآباد (عکس از نگارنده، ۱۳۸۴).

تصویر ۲۱: نمای داخل اتاق ضلع خاوری حوضخانه قصر خسروآباد (عکس از نگارنده، ۱۳۸۶).

تصویر ۲۲: نمایی از تزیینات عمارت سردر خسروآباد (عکس از نگارنده، ۱۳۸۸).

تصویر ۲۳: نمایی از ایوان ستوندار عمارت سردر خسروآباد (عکس از نگارنده، ۱۳۸۴).

تصویر ۲۴: نمایی از کاربندی زیر گنبد قصر عمارت خسروآباد (عکس از نگارنده، ۱۳۸۸).

شکل ۱۲: قنات خسروآباد در نقشه قدیمی از شهر سنندج در سال ۱۸۵۱ میلادی (مهریار و دیگران، ۱۳۷۸: ۱۹۶).

تصویر ۲۵: نمای از بیرون عمارت سردر عمارت خسروآباد. این تصویر در حین کارهای مرمتی لابه‌لای زباله‌ها در سال ۱۳۸۵ یافت گردید که اکنون تصویر اسکن شده آن در آرشیو نگارنده است. عکاس هم نامشخص است.

تصویر ۲۶: نمای از داخل عمارت سردر عمارت خسروآباد. این تصویر در حین کارهای مرمتی لابه‌لای زباله‌ها در سال ۱۳۸۵ یافت گردید که اکنون تصویر اسکن شده آن در آرشیو نگارنده است. عکاس هم نامشخص است.

تصویر ۲۷: نمای کامل عمارت سردر عمارت خسروآباد، دید از سوی چهارباغ در سال ۱۲۶۰، این تصویر توسط علی والی در سال ۱۲۶۰ هـ ق تهیه شده و اکنون تصویر اسکن شده آن در آرشیو شخصی است.

تصویر ۲۸: تصویری قدیمی از نمای شرقی قصر در عمارت خسروآباد. این تصویر در حین کارهای مرمتی لابه‌لای زباله‌ها در سال ۱۳۸۵ یافت گردید که اکنون تصویر اسکن شده آن در آرشیو نگارنده است. عکاس هم نامشخص است.

اصلاحیه

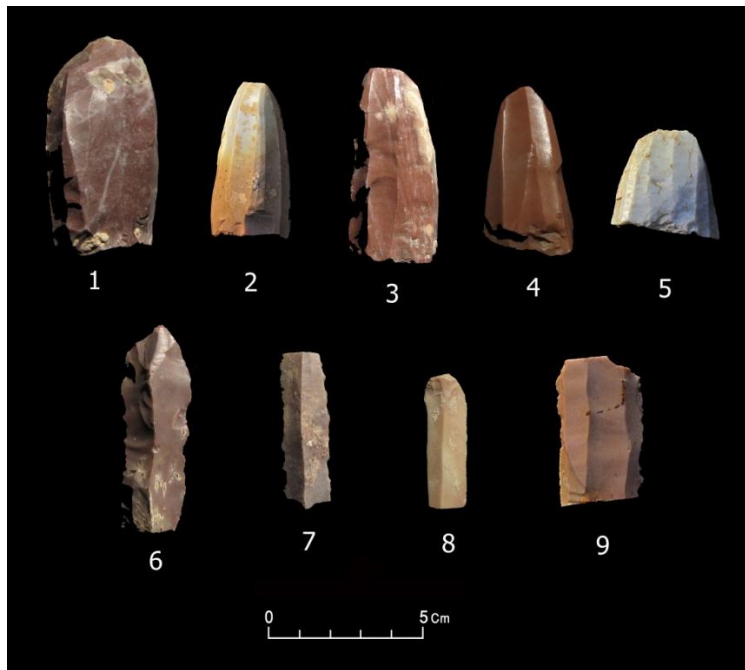
خوانندگان گرامی مجله پیام باستان‌شناس:

شکل زیر مربوط به مقاله رهبر و علی‌بیگی در شماره ۱۵ مجله «پیام باستان‌شناس» صفحات ۱۳۳ تا ۱۶۰ است. از آنجا که این شکل در مقاله چاپ شده از قلم افتاده است، در این بخش به منظور اصلاح اشتباه و نیز برای استفاده خوانندگان گرانقدر ارائه می‌گردد.

شکل ۳ الف: طرح سفال‌های شاخص دوره سلوکی.

تصاویر رنگی

تصویر ۱: مصنوعات سنگی تپه چیا چخماقو.

تصویر ۲: مصنوعات سنگی محوطه‌های چله علیا (شماره ۱، ۵ و ۶) و بان باوانی (شماره‌های ۲، ۳ و ۴).

تصویر ۳: نمونه‌ای از سفال‌های منقوش دوره نوسنگی تپه سراب سرفیروزآباد.

تصویر ۴: تصویر سفال های تپه خان احمد خان تلوار.

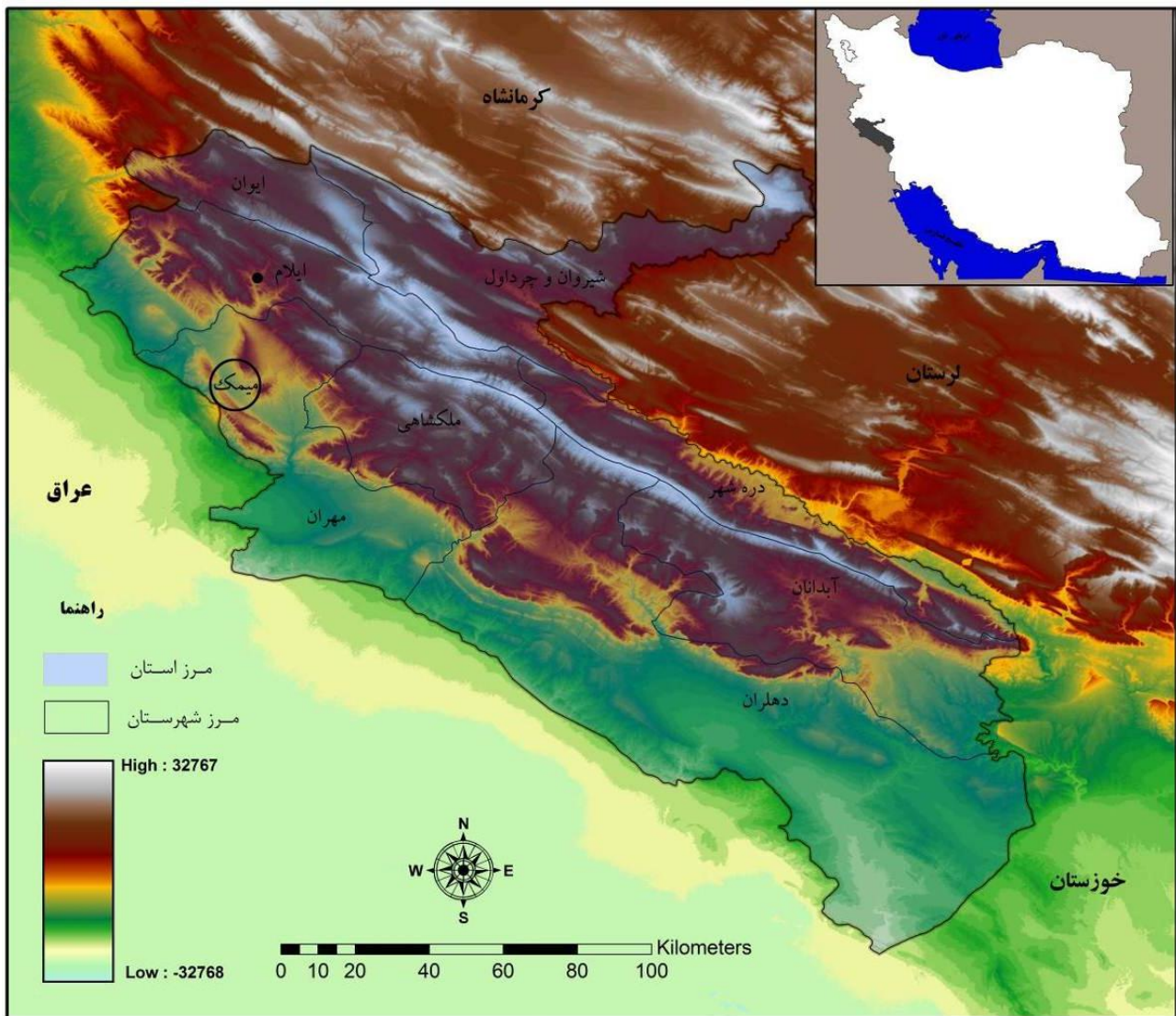
تصویر ۵: تصویر و طراحی سفال های تپه یعقوب احمد آباد پنجه.

تصویر ۶: تصویر و طراحی سفال های تپه یوخاری قلعه باباشیدالله.

تصویر ۷: تصویر سفال گروه‌های هشت گانه نقوش در تپه پیسا.

شکل ۱: موقعیت جغرافیایی منطقه میمک در استان ایلام.

تصویر ۸: تصویر دستبند مفرغی طول تالش.

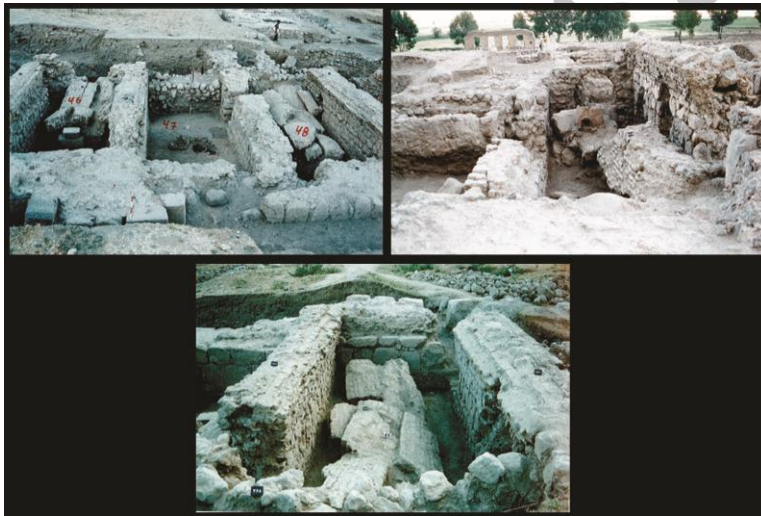
تصویر ۹: جزئیات تاج بالدار خسرو در نگاره تاج ستانی ایوان بزرگ طاق بستان (عکس از: سجاد علی بیگی).

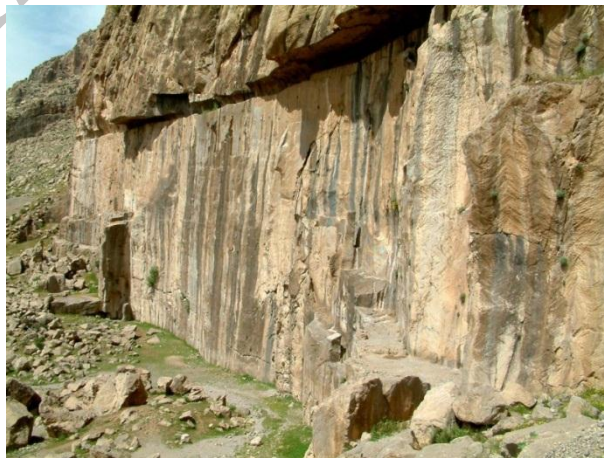
تصویر ۱۰: یکی از سرستون های بیستون با نقش ایزد بهرام و خسرو دوم (بایگانی میراث فرهنگی استان کرمانشاه).

تصویر ۱۱: یکی از سرستون های بیستون با نقش اهورامزدا و خسرو دوم (عکس از: سجّاد علی بیگی).

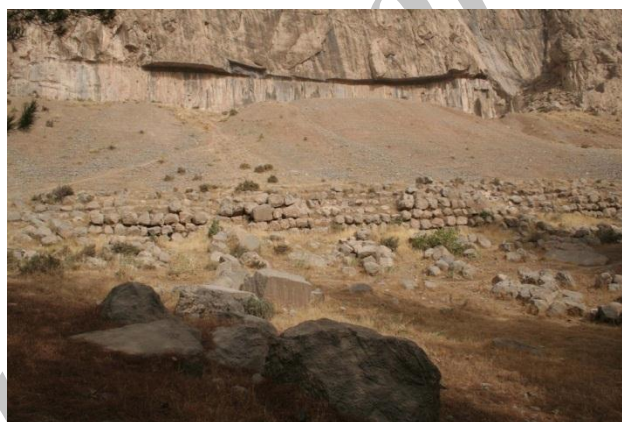
تصویر ۱۲: آوار سقف اتاق های کاروانسرا که به یکباره فرو ریخته اند (رهبر، ۱۳۸۰: تصاویر ۴۴-۵۲-۶۴).

تصویر ۱۳: صخره تراش خورده فرهاد تراش (دید از شمال) (بایگانی مرکز اسناد پایگاه میراث فرهنگی بیستون).

تصویر ۱۴: نقش صورت پیک زن که بر سطح فرهاد تراش نقش شده است (صارمی، ۱۳۸۷: تصویر ۴-۲۱).

تصویر ۱۵: تراس خاکی، دیوار پشتیبان و سنگهای تراش خورده پراکنده در مقابل فرهاد تراش (دید از جنوب شرق) (عکس از: علی مجیدی).

تصویر ۱۶: تصویر ۱: پل بیستون (عکس از مژگان خانمرادی).

تصویر ۱۷: پل خسرو (عکس از مژگان خانمرادی).

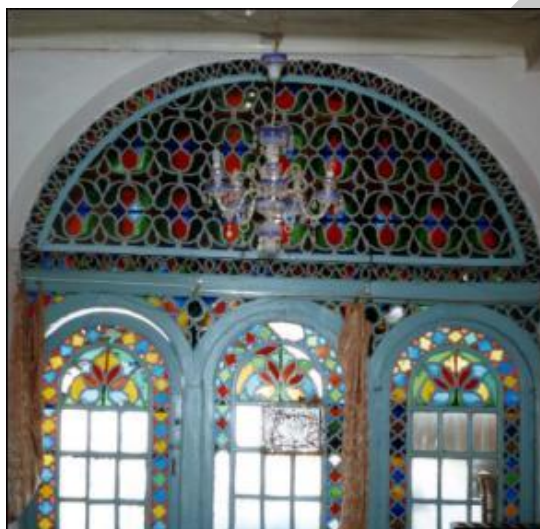
تصویر ۱۸: پل قوزیوند (بایگانی میراث جهانی بیستون).

تصویر ۱۹: نقاشی دیواری در اتاق اشکوبه سوم قصر (عکس از محمدابراهیم زارعی، ۱۳۸۹).

تصویر ۲۰: نمای سقف هشتی عمارت خسروآباد (عکس از محمدابراهیم زارعی، ۱۳۸۸).

تصویر ۲۱: نمایی از اُرسی عمارت سردر (عکس از محمدابراهیم زارعی، ۱۳۸۸).

تصویر ۲۲: نمایی از تزئینات عمارت سردر خسروآباد (عکس از محمدابراهیم زارعی، ۱۳۸۸).